

Fábián Ernő

Széchenyi István szabadelvű politikai modellje

Vitathatalan tény, hogy Széchenyi István a reformkor legjelentősebb liberális demokrata politikai gondolkodójának tekinthető. Csak Eötvös József említhető mellette, ő azonban elméleti munkásságának java részét — állambölcseletét, nemzeti kérdéstről írott tanulmányát — a forradalom után fejtette ki, Széchenyi döblingi éveinek idején vagy azután. A „liberális” jelző felett sincs miért vitatkozni. Nem véletlen, hogy az eddigi legteljesebb Széchenyi-értékelés alkotója, Szekfű Gyula éppen a liberális eszméktől próbálta Széchenyi életművét megfosztani. Az olyan megfogalmazások, hogy igazi „politikai romantikus” vagy Széchenyivel „a keresztény-germán töből leválik az új ág, a keresztény-magyar” felett eljár az idő, kimondottan eszmetörténeti kuriózumok.¹

Széchenyi szabadelvűségéhez nem férhet kétség. Mindazon eszmék, amelyeket a liberális eszmeáramlat alkotott, megtalálhatók — nemesgyiszter eredeti formában — a nemes gróf írásaiban, politikai elgondolásaiban és kezdeményezéseiben; eszmerendszerének legfőbb értéke az ember individualitása és szabadsága. A szabadság Isten ajándéka, s mint ilyen, legfőbb jó, de nem lehet vad, rest, önkényes emberek sajátja, mert valódi lelkét csak kifejezett ember ismerheti, a nemzetek közül pedig azok, amelyek a kultúrában olyan magasra emelkedtek, hogy „mindenkinek sajátja megbecsültetik s így természetes jussa szentnek tartatik”.² Ugyanakkor a szabadság szívébe van írva az a keresztény erkölcsi elv: „Amit magadnak nem kívánol, másnak se tedd.” Nem kevésbé fontos, hogy Széchenyi szerint versengés nélkül csak egyoldalú, korlátolt szabadság jöhet létre, szabadság nélkül pedig a legkiterjedtebb civilizáció gyümölcse is keserű. A „lelki függetlenség”-nek, melyet mindenkinek, ha individuum akar lenni, el kellene érnie, négy fő sarkalata van: tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend. E négy sarkalatról ered az a lehető legnagyobb lelki függetlenség, mely a megelégedés és a belső csend talpköve.

Liberális kortársaihoz hasonlóan Széchenyi nem valamilyen hipotetikus egész oldaláról közeledett a társadalmi valóság megértése felé: nem hitt az ideális állam, tökéletes társadalom megvalósíthatóságában. A tökéletes elkerüli az embert, tökéletes országglás, kormány, társaság és házi rend, vagy tökéletes gazdasági és kereskedelmi szisztém mind kimérák. Megelégedésre törekvő vágyaink nem érhetik el a tökéletest, csak a „lehető legnagyobb lelki függetlenség”-et.³ A délibábos álmodozás helyett mindig — írásban és gyakorlatban is — a pragmatikus célkitűzést választotta a cselekvési lehetőségek legjobb kihasználásáért.

Bizonyos, hogy Széchenyi alaposan ismerte a liberális közgazdászok — Adam Smith, Ricardo Bentham — műveit. A kor kívánalmai szerint felismerte a haszonelvű gazdálkodásra való áttérés társadalmi szükségét mint a haladás alapkövetelményét. Reformjainak lényege a polgárosodás erősítése. A robotba kedvetlenedő jobbágyból önálló termelőt kell csinálni a haszonelvűség követelményei szerint, s a rendeletekkel szabályozó állam helyett „alkotásokra befogó társaságok” létesítését kell szorgalmazni. Minden gazdagság forrása a „jól elrendelt, eszes, systematizált munka”⁴ Ilyen csak a szabad ember munkája lehet. A gazdagság másik kútfeje a belső fogyasztás. Angliában a szorgalom rugója „a közszabad-

¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1940. 56—57.

² *Világ*. Bp. 1904. 249.

³ Uo. 42.

⁴ *Hitel*. Pest 1830. 115.

ságból okvetlen eredő felette nagy belső consumatio”⁵ Pontosabban: nem a népesség, földrajzi fekvés, gyarmatok a meghatározók, hanem a munka és a fogyasztás. Ahol ezek működnek, több ember ébred gondolkodásra, kombinációra, szorgalomra, számosabb lesz „a politikai életben részt vevő” s a meglegedett „modoratus ember”.⁶ Széchenyi a holdankénti két garas telekdíjjal kapcsolatban írta: ha a nemesek vállalják ezt az áldozatot, ez önmegadózást, a nép csakhamar nemzetté alakul, a lehetetlen is lehetővé válik, ha pedig visszautasítja, „hervadásban marad”, a haza bukik. Külön kiemelte, hogy jobban megértesse honfitársaival: „A hervadt nemzeti állapot nem egyéb, mint enyészet.”⁷ A telekdíjból befolyó százmillió tőkét olyan dolgokra szerette volna fordítani, amelyek felhevítőleg és virágoztatólag hatnak az életerekre. Ez azért is fontos, mert a magyaroknak „a statusbölcseességi experimentumokban” nem szabad kimeríteniük tehetségüket. A liberális piacgazdaságot szorgalmazó Széchenyit még a gyakori erkölcsi fontolgatások sem tudták visszafogni a pénz jelentőségének hangsúlyozásától. A mai időben — írta — „bármikép erőlködöl, fujsz, villogsz szemeiddel és kaparod is a port, hazafiui lelkesedéstül az egekbe ragadna, drága földi, bizony in ultima analysi mégis csak ott az erő, hol a pénz, ti. ott, hol az a kiállító erőnek valóságos képviselője, mit a lelketlen pénzzel összekeverni nem kell”.⁸ Csak a jövedelmező korszerű gazdálkodással lehet biztosítani az ország népességének polgári létét és mindenekelőtt „a nemzet sorába” iktatását. A *Stadium*ban foglalta össze azokat a „józan törvényeket”, amelyek bevezetésével és alkalmazásával a nemzetté alakulás megtörténhet. Ehhez szükséges, hogy a hitel haszna és kára mindenkinek egyenlő legyen: az ösiség eltörlése, a magvaszakadásokból származó fiscalítások megszüntetése, a *ius proprietatis* (mindenki bírhat ingó és ingatlan jószággal) biztosítása, törvény előtti egyenlőség, a nemtelenek is válasszanak maguknak megyei pártvédelmet, a házi pénztárba és az országgyűlési költségekbe ildom szerint mindenki fizessen; vizek, utak, belvám elrendelése mindenkinek egyenlően; monopóliumok, céhek, limitációk és egyéb közszorgalmak és konkurenciát akadályozó intézkedések eltörlése — de követtele a magyar nyelvű törvényhozást, az ítéletek és tanácskozások nyilvánosságát. Nem kell különösebb erőfeszítés annak felismeréséhez — amit ezek a „józan törvények” is bizonyítanak —, hogy Széchenyi konvulzió nélküli átmenetet kívánt megvalósítani a polgári öntudatára ébredő nemzettel.

Széchenyi István reformeszméit legteljesebben a *Hitel*ben fejtette ki. Helyénvalóan írta Kemény Zsigmond, hogy e mű „egy lángésznek ragyogó és szabálytalan műve, egy higgadt tervű agitátornak a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezés, az eszmékben s később az institúciókban nagy forradalmat idézett elő”, s új irányoknak nyitott tért, ostrom alá vette a „rég magyar szabadság” fogalomösszevetét.⁹

A gazdasági és társadalmi liberalizmus a dolgok természetéből eredően demokráciába vezet; olyan szabadságintézményekhez, technikák alkalmazásában, jogállamiságában népképviselőkhöz, többpártrendszerhez, bírói függetlenséghez, hatalmak elválasztásához, melyben az egyén autonómiája otthonra talál és cselekvő részese lehet a szabad vállalkozásoknak és a politikai szféra formálásának. A *Napló*ban írta 1826-ban: „Az évszázad filozófiája küzdelem a népképviselői szisztéma és az abszolutizmus között. A képviselői szisztéma végül győzni fog. Mikor? Emberi szem előre nem láthatja. Kicsoda

⁵ *Stadium*. Bp. 1905. 60.

⁶ Uo. 67.

⁷ *Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* (1843—1848). II. rész. Bp. 1930. 7.

⁸ Uo. 22.

⁹ Kemény Zsigmond: *Széchenyi István. = Sorsok és vonzások*. Bp. 1970. 244.

számíthatja ki a gátak erősségét és tartósságát, melyek az áradatot feltartóztatják?”¹⁰ Csak épp az a nép lehet szabad, amely olyan férfiakkal rendelkezik, akik polgári erényekkel rendelkeznek. A szabad polgári lét feltétele a polgári erény, Széchenyi megjelölésében a politika fő feladata: lehető legkiterjedtebb szabadságot teremteni anarchia nélkül, a lehető legszigorúbb rendet hozni anélkül, hogy abból zsarnokság válnék. Olyan országban — írta a *Hitel*ben —, ahol nem az önkény uralkodik, a törvény nem egyéb, mint a fejedelem és a nép képviselői közt való contractus. Nagy fontosságot tulajdonított a törvények szerződéses jellege mellett az alkotmányosságnak. Több helyt is kifejtette, hogy a magyaroknak olyan szabad szerkezetű alkotmánya van, amely révén szomszédjaik felett állanak. De általában nézve is: lehet, másutt fejlettebb a kézművesség, „országos mechanika”, út, híd, az élet kényelmei nagyobbak, mégis a magyar nemzet közelebb él az „igazi tökélyhez”, mert nem a művészetek, mesterségek, tudományok és az „életkelemek” felhalmozott tömege a kultúra alapja, hanem a szabadság. A közéleti szabadságot az egyénnek csak az alkotmányos lét biztosíthatja. Az önkénytől vezetetteknek, akik „üvegházi nevedékhez” hasonlatosak, mert a gondolkodás szabadságát semmi sem ébresztgeti, s így híján vannak a világosságnak, szinte minden tudásuk utánzás, majmolás, ezért kifejlődésük nemcsak parányi, hanem jobbadán félszeg is. E szöveggösszefüggésekben — s ez a lényeges — a szabadság, alkotmányosság az autentikus lét feltételével kristályosodik. Ugyanakkor Széchenyi sem az államnak, sem a nemzetnek — mint egyének feletti szubsztancia-hordozónak — nem tulajdonított meghatározó szerepet.

A demokratikus képviseleti szisztéma elképzelhetetlen politikai pártok nélkül. Megalapozatlanul hivatkoznak Széchenyire azok, akik valamilyen pártok nélküli politikai pluralizmust szeretnének életre kelteni. Széchenyi nem a többpártrendszert tagadta, hanem a politikai pártok „generális fogalmak” szerinti definiálásához ragaszkodott. Azzal érvelt, hogy Angliában a Toryk és a Whigek is, az egyik és a másik is „genus”; midőn az oppositio vagy a kormánypárt alárendelt fogalom, „species”. Széchenyi azon „elmezavar” ellen hadakozott, mely az oppositót a haladás, liberalizmus, hazafiság („hazai hűség”) szinonimájának tekinti, ezért az ellenzék par excellence „a hazai erények egyedüli kútforrása”.¹¹ Széchenyi lényegében az elvtelen pártharcok elkerülésére figyelmeztetett, mert olyan időben, amikor a kormány jogszerűleg haladni akar, a hazának „legjobb tehetsége, legjobb ereje pusztá negatívokra és kisszerű ujjhúzásokra ne fordíttassák”.¹² Ezért kell a kormánypártnak vagy ellenzéknek változtatható fogalomnak lennie. Széchenyi e fejtegetései egyáltalán nem tagadják a politikai pártok és az ellenzék létének fontosságát a képviseleti szisztémában.

Szabadelvű rendszerében az oppositio a demokrácia és az önmegújulásra mindig kész mechanizmus esszenciája. Széchenyi metaforikus nyelvén: az „ellenzés” oly szükséges, mint a növénynek a napsugár. „Semmi sem lehet az egész világegyetemben nyomás és ellennyomás nélkül. S csak olyan tanácskozás szül bölcsességet és áraszt áldást az emberiségre, hol szabad hidegvérű, tiszta át- és belátás vezérli a vizsgálatot és okoskodást.”¹³ De az ellenzék ne forduljon rendetlen és „makacs fejességre”, hogy mindig feketét mondjon.

A népképviselet, ahogy az alapelveket megfogalmazták, s főleg ahogy azt gyakorolják, könnyen a többség szokásainak, érdekeinek és mentalitásának kiszolgálójává

¹⁰ *Napló*. Bp. 1978. 493.

¹¹ Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 341.

¹² Uo. 350.

¹³ *Hitet*. 175.

változtatható — különösen ha ezt a balítéletektől megtévesztett sokaság is felkarolja. A balítéletek oly bűbajos erejűek, hogy a legtisztább lelkűeket is elcsábítják s az egyoldalúság bajnokaivá alacsonyítják. Ebből ered, hogy a népet — a tömeget, mondjuk századunkban — gyakran letérdeltetik olyanok előtt is, akiknek becsök nem nagyobb, mint az egykori fa- vagy kőbálványoké.

A többség zsarnokságával és a balítéletes tömegekkel függnek össze a közvéleményről írottak. „Az egyetlen valóban hatalomnak nevezhető hatalom — írta John Stuart Mill —, s a kormányké is csak akkor nevezhető annak, ha a tömegek hajlamainak és ösztöneinek eszközeivé teszik magukat.”¹⁴ A tömeg mindig, bárhol is jelenik meg a színen, kollektív középszerűség. Valamilyen talmi korszerűsítés erőltetése nélkül' elmondhatjuk: Széchenyi is felismerte — John Stuart Mill előtt —, hogy milyen veszélyt rejtegetett a balítéletekről, zavart ideáktól, csalvéleményektől terhelt közvélemény. Főleg arra figyelmeztette a Nagy Parlagot, hogy a „közleket” nem szenvedélyekkel, költői ábrándozásokkal kell megterhelni, hanem közintelligenciával csinósítani. Egyébként is az ábrándsereg azon szerencsétlen kinövés, mely „a polgári kifejlést” lehetetlenné teszi. Csak a közintelligencia egyedüli valóságos erő, ennél előbb-utóbb nagyobb hatalom nincs, „s azt a lehető legnagyobb magasságra kifejteni legszentebb hazafiúi kötelességünk, mert ennél nagyobb jót nem tehetünk hazánkknak”.¹⁵ Ezzel összefüggésben mintegy ellenpontként példázza, hogy a legnagyobb nemzet is szolgaságban pang vagy megsemmisül, ha a „képzeleti mámornak” enged. Azért lehet az amerikai szövetség népe vagy az angol példaadó, mert nem kalandozik „a képzeletbeli bábok” tévútjaira. A magyarok pedig azért nem érték el a lét tetőpontját, mert létezésük jobbadán inkább csak túlhév vagy pangás; nem a „polgári csinosodás”, „közsabadság” és „köz nemzetiesedés” útján haladnak, a civilizáció álfényeinek hódolnak.

Olyan „szabadköz”-t (polgári létet) kell alkotni, amelyben az egyén testi és lelki bilincsek nélkül, szabadon munkálkodhat anyagi és szellemi vágyainak kifejtésén. Ehhez nem elég átvenni és a történeti alkotmány kategóriái közé beépíteni a szabadságin intézményeket, hanem a többség zsarnokságát és a balítélés-közvélemény eluralkodását is lehetetlenné kell tenni.

Ugyanilyen élelméjűen ismerte fel a civil társadalom jelentőségét. Első írott könyve — egy német nyelvű értekezés — az angol lótenyésztésről szólt. Lóversenyek és díjak — társas tevékenységek — alapítását ajánlotta. Célja azonban nemcsak gazdasági érdekek hangoztatása volt, hanem lótenyésztő, lóversenyző társaságok alapításával a vezető rétegeket akarta felrázni, „odúikból kicsalogatni”; mialatt lóról, tehenekről beszélgetnek, előítéleteiket, renyheségeiket reszelgesse és közértelmüket emelje. A társaságok alapításával — eredeti elképzelései szerint — a nemest és a polgárt akarta összehozni szabad gazdasági és politikai kezdeményezésre. E célból szorgalmazta a kaszinók alapítását is, mert semmi sem emelheti fel egy nemzet lelkét, semmi sem szolgál ennek gyarapítására, kiművelésére jobban, mint ha sok ember egyesül egy cél elérésére, a polgári lét megvalósítására. A „szabad köz” csak akkor működőképes, ha alulról is épül politikai részvétellel, intézmények, társaságok, közös cselekvések révén.

Széchenyi eredetisége különösképpen megmutatkozik a nemzet és a mások identitásáról („nemzetiségéről”) alkotott, a szabadelvű eszmerendszeren belül is külön szintet képviselő felfogásában.

¹⁴ John Stuart Mill: *A szabadságról*. Bp. 1980. 130.

¹⁵ *Világ*. 182.

A közakarat mindenhatóságának demokratikus elve a nemzeti eszmét is magába foglalja. A nemzeti elv ugyanis fontos kritériuma a népfelség érvényesülésének, mert a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapul, amihez a nemzet egysége és homogenitása szükséges. A szabadságjogokból az állampolgárok, a közakarat gyakorlói mint egyének részesülnek. A liberálisok Széchenyi korában, de most is, azt remélték, hogy a szabadságjogok kiterjesztésével a másságokat hordozó nemzetiségek, amelyek a többséggel együtt élnek, de különálló közösséget alkotnak, önként lemondanak nemzeti érdekeikről és feladataikról. Utópikusnak bizonyult az a hit, hogy a szabadságjogok egybeforrasztják a különböző nemzetiségeket.

A szabadságjogok egyének szerinti gyakorlása homogén, egynemű nemzetet feltételez, minthogy a közakaratot is csak ilyen nemzet képviselheti; valaki csak úgy részesülhet a szabadság javaiból, ha beilleszkedik a közakarat gyakorlói közé. E célból dolgozták ki az összes nemzetiségeket magába foglaló politikai nemzet fogalmát, amely éppoly balítéletos alkotás, mint a nemzetállam. (Különösen ott, ahol az etnikailag homogén nemzet nem valóságos, hanem elképzelt.) Ez lényegében azt jelentette, hogy a szabadságjogok elnyerését csak az identitás („nemzetiség”) feláldozásával lehet elérni, mert a népfelséget kifejező közakaratot nem lehet feldarabolni különálló politikai közösségekre ugyanazon államon belül.

Ez a lényegét nem tagadó megszorítás a liberális demokrácia eredendő bűnének is tekinthető. A doktrinér liberalizmus és a nemzetközi jogrendszer azóta is kétségbe vonja a kisebbségek kollektív jogait, valamint az önkormányzatok ésszerűségét és kivitelezhetőségét. Ugyanakkor a logika szerint egy nemzet, melynek a demokrácia a vezérlő eszméje, önellentmondás nélkül nem engedheti meg magának, hogy egy része valamilyen idegen államhoz tartozzék, vagy azt, hogy a nemzettest szétदारabolódjék. Másfelől abban a pillanatban, amidőn egyetlen meghatározott cél lesz uralkodóvá — biztonság, közboldogság, nemzeti egység, népesség-homogenizálás —, az államhatalom abszolutisztikussá válik. A liberális demokrácia önmaga ellen fordul, az egyén szabadsága és autonómiája egyszerűben elveszti meghatározó fontosságát; nem a társadalomelvűség, hanem az állam primátusa lesz uralkodóvá.

Wesselényi Miklós, Széchenyi nemzeti öntudatra ébresztője a *Szózatban* azt fejtegette — a liberális eszmerendszerrel teljes összhangban —, hogy az ország különböző ajkú lakosai, ha egyenlő jog, kötelesség s érdekek szorosán összekapcsolják, külön nyelvek mellett is alkothatnak „tömött testet”. A nyelvi különbségek a szoros kapcsolatban elenyészhetnek, gyakran el is enyésznek, mert ami polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni. Megvalósításának egyik kritériuma, hogy közös nyelve legyen az egésznek, oly nyelv, melyet mindenki értsen, s annak megtanulása minden polgárra nézve kötelező legyen. Ezért csak annyira kell ápolni más ajkúak anyanyelvét, hogy a magyar nyelv ne gátoltassék. A nemzetiség terjesztésére az iskolákat, sőt a kisdédóvókat is fel kell használni. Mindenekelőtt a nevelés nyelvének magyarnak kell lennie, ezenkívül „a törvényhozás, törvénykezés, közdolgok folyása, isteni tisztelet” szintén magyar nyelvű legyen; szükségessé és elkerülhetetlenné kell a magyar nyelv tudását tenni. Lényegében, ha nem is kívánta erőszak alkalmazását, a politikai és nyelvi egyneműsítésen keresztül képzelte el a szabadságjogok gyakorlását, a polgári lét megvalósítását. A teljes képhez tartozik: Wesselényi is felismerte, hogy vannak, akik a nemzetiséget egyedüli célnak tekintik, s ezért képesek az alkotmányos rendező viszonyokat feláldozni; a szláv mozgalmakra gondolt. Mintegy alternatívaként fogalmazta meg a keleti térség nemzeteinek: vagy alkotmányos szabad nemzetté válás, vagy orosz

provincia: De az alkotmányos szabadság Wesselényi értelmezésében nem tételezte fel a különböző identitású közösségek politikai elismerését, a nemzetiség terjesztésének feladását.

Széchenyi eszmerendszerében a nemzetiség transzcendentális, „isteni mű”; az alkotmány, amely kiemeli a jelentéktelenségből, emberi készítmény; a nemzet mint politikai community éppúgy keletkezik, ahogy a gyermekből aggastyán lesz: áthalad a serdülő-, az ifjú-, az aggkoron, és végezetül elsorvad. Egyetlen különbség: az ember porhüvelyét férgek eszik meg, a nemzet földi maradványai viszont még sokáig tovább tengődnek.¹⁶ A herderi történetfilozófia életkori kategóriáit a magyarok történetére is alkalmazta. A *Stadiumban* még azt írta, hogy a magyar férfikorban még soha nem volt, 48 márciusában a magyarság fiatalságában reménykedett, de jobb szerette volna, ha minél előbb férfikorba: polgári létbe érik.

Az emberi szubjektum — az egyén, de a közösség is — azonban nem kiszolgálója a történelemnek. A lakosság értelmi súlya határozza meg az országok „kulturális és civilizációs lépcsőit”. Az intelligens nép mostoha honát kellemessé változtathatja, a kifejtettség magas fokozatát az alkotmányos polgári léttel lehet betetőzni. A *Napló*ban olvasni: „Egy célszerű alkotmány nélkül való nemzet jelentéktelen, ha túri a célszerűtlen állapotban való maradását.”¹⁷ Minden nép rendelkezik „saját elemével” — mondhatjuk, nemzetiségével —, de ez nem garanciája fejlettségének, még kevésbé van ezzel predesztinálva uralomra vagy valamilyen küldetésre; a magasabb stádiumot el kell érni, meg kell valósítani, ha nem akar ama „zagyalék népek” közé kerülni, akik minden nemzeti jellem és alkotmányos formák nélkül is boldogak.

Egy nemzet felemelkedése „magasabb lépcső Istenhez”. Minden nemzetnek isteni megbízatása is van, hogy külön-külön, saját pályáján haladva ajándékozza meg az emberiséget, azért nem élhet a Földön oly alávaló nép — még a zagyalék népek sem —, melynek elpusztulása az egész emberiségre, sőt a Kozmoszra nézve ne volna veszteség.

Széchenyi minden lakosnak az emberiség közös javaiból való juttatást, mindenki politikai létét tekintette a politikai gyakorlat legfontosabb feladatának, hogy a haza minden állampolgára részesüljön azokból a szabadságjogokból, amelyek nélkül hiteles, emberhez méltó életről nem beszélhetünk. E feladat teljesítéséhez nem tartotta szükségesnek a közhatalmat gyakorló homogén politikai community nemzetiségének terjesztését a másságok (identitások) rovására. Ismét emlékeztetnem kell arra, hogy Széchenyinél a nemzetiség „isteni mű”, amelyben emberfia nem tehet erőszakot. A *Hitelben* írottak szerint pedig „a nemzetiség nem egyéb, mint rokonok közti szeretet, barátság, s a familiabeli becsület fentartását eszközölő ébredés; ha pedig mélyebben tekintjük, mint előbb érintém, akkor az emberi lény minden ereibe s lelke legbelsőbb rejtekibe szőtt természeti tulajdon, mellyet az önbecs megsemmisítése nélkül szinte olly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a szív-kiszakíttatása után világunkon többé élni nem lehet”.¹⁸

A nemzetiség e megfogalmazásokban a hiteles emberi létezés alapkövetelménye. Széchenyi elsőrendűen a magyarokat akarta magyarosítani magasabb műveltséggel,

¹⁶ Herder történetfilozófiája szervesen beépült Széchenyi liberális eszmerendszerébe: „A gyermek- és ifjúkorban bontakoznak ki a legszebb és legnemesebb tulajdonságok, a férfikorban nagy dolgokat nem láthat az ember, a napi érdek — nyereség, előny, hatalom — a cselekvés fő mozgatója, aggastyán korban vannak azok a népek, akiknek ereiben a vér bágyadtan kering.”

¹⁷ *Napló*. 119.

¹⁸ *Hitel*. 70.

emelkedettebb szellemmel és közerkölcsiséggel. Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, nem jelenti azt, hogy feltétlenül magyarrá kell lennie. A nyelvet meg lehet tanulni mechanikusan, de a nemzetiséget nem, mert az az egyénnek nemcsak a nyelvét, hanem egész lelki és értelmi struktúráját meghatározza. Híres akadémiai beszédében (1842) fejtette ki, hogy a nyelvnek pengése korántsem dobogása a szívnek, a nemzetiség erőszakos terjesztésére nem alkalmazható sem „nyelvmester”, sem preparandia, semmi olyan, ami „kuruzslóként csak külsőleg hat”. A nemzetiség erőszakos terjesztése különösen a német és a szláv tengerben a nemzet pusztulását is okozhatja, mert a legkisebb erőszak is ellenhatást vált ki.¹⁹

Természetesen Széchenyi sem kerülhette ki az asszimiláció problémáját. Nem tekintette természetes folyamatnak „minden nemzetnek egy testbe olvasztását”, a népek évrázaiban olvasható egybekeverését. A *Világban* a gallusok és az angolok példáját említi, akik valaha sok kisebb nemzetből voltak egymásra halmozva, de később erős kompakt nemzetté forrottak össze. Arra a kérdésre, hogy összeolvadhat-e a magyar, Széchenyi így válaszolt: a világtörténet tanúsága szerint a homogén és egynyelvű nemzetek, ha el is szakadnak egymástól, „legnagyobb hasznokra megint egyesülnek”, de a „törzsökös nemzetek”, mint a magyar, melynek nyelve semmi más európaival, főképpen szomszédaival legkisebb atyafiságban vagy hasonlatosságban sincs, „magokban fejlődnek individuális magasságokra vagy sarkalatjokból dülnek el”. Ha egy ország minél több heterogén részből van alkotva, annál bizonyosabb, hogy a közjó bekövetkezik.²⁰ Egy nép beolvadási veszélybe akkor kerül, ha minőségi súllyal jó érintkezésbe, mert aki erkölcsileg vagy szellemileg bármily kicsivel is felsőbb, az terjeszt, a hajszállal alantibb csorbít.²¹ Az életképes nemzetnek olvasztói szerepre kell emelkednie, de ahhoz nem lehet erőszakkal eljutni, rokonszenv terjesztése helyett külsőleg hatni, grammatika tanításával, parancssal, hatalmi szóval és más rafinált praktikákkal. Ha a nemzet hatni akar etnikai környezetére, „ideál-nép” (eredetileg „nép-ideál”) legyen: olyan minőségi közösség, amely minden vonatkozásban, társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyaránt példaadás erejével vonzza magához a vele nem azonosat.²² A magyar csak úgy boldogulhat az asszimiláció vonatkozásában is, ha „szellemileg magasb” lesz, és a magyar nyelv, miután a törvény nyelve lett (tehát nem latinul írják a törvényeket), „minden túlbuzgóság többé nem sympathiát, hanem antipathiát gerjeszt”.²³

¹⁹ Nem áll módomban az akadémiai beszéd visszhangjának teljes áttekintése, ezért csak a jelentősebb megnyilatkozásokra, véleményekre hivatkozom. Pulszky Ferenc szerint Széchenyi szarvakat adott a pánszláv és illír mozgalmak szításának. Másfelől Hellász nem olvasztotta be minőségével a mellette élő temérdek barbárokat, éppen ezért pusztán civilizáció által „fajtánkat az enyészettől meg-nem menthetnék” (Pesti Hírlap 1842. dec. 1.). Wesselényi Miklós is nyilatkozatot küldött (uo. dec. 18.), amelyben cáfolta, hogy a szláv mozgalmakat a magyar nyelv melletti túlbuzgóság okozná. A szláv mozgalmak egész Európát fenyegetik, s létezésük tagadása egyenlő a „veszély eloltásával”. Aki e mozgalmakat pártolja — tudva vagy nem tudva — legszentebb érdekeink ellensége.

²⁰ Széchenyi *Naplójában* is megemlékezik ismerősei és barátai elhidegüléséről. A beszéd utáni napokban írta: „Pulszky még egészen sápadt a dühtől... Deák keresztül néz rajtam...” (*Napló*. 992.)

²¹ *Világ*. 72.

²² Széchenyi—Kossuth idézett vitája. I. rész. 185. Széchenyi hatásának tulajdonítható, hogy Németh László is eszményi, minőségi nemzeté akarta emelni a magyart, hogy ezzel vonzza magához a környező népeket. Széchenyiről írott tanulmányánál jobbat nem találni napjainkban sem. Egy mondat mindenképpen idekíváncsít: „A Hittel, a Józan Ész, a Számítás, a Nyereség olyan félig irodalmi, félig gazdasági szavak voltak az ő szájában, mint a mienkben, mikor európa új lelkét a magyar gazdasági életbe akarjuk oltani: minőség, kultúra, kert” (*Az én katedrám*. Bp. 1968. 452.). E tényen mit sem változtat, hogy a harmadik út („Európa új lelke”) járhatatlannak bizonyult. Széchenyi szabadelvű modellje napjainkban is példaadó és mozgósító erejű.

²³ Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 506.

Egy másik alig idézett akadémiai beszédében (1844) Széchenyi arra hívta fel a figyelmet, hogy csálalom azt hinni, hogy bárki is a magyar törvények által magyarrá válhat. Az írott törvények, ha nem ad azoknak életet a „köznemzeti élet”, vagy írott malasztként tespednek örökleg, vagy zsarnoki parancssá válnak.

A *Hunniát* Széchenyi a magyar nyelv védelmében írta, azzal a meggyőződéssel, hogy a latin akadályozza a magyart Istentől nyert eredetiségének kifejlesztésében és elszigeteli a többi néptől. Nem kis elfogultsággal írta: a holt nyelv annyi mákonyt vitt a magyar vérbe, hogy a többség buta kábulatában a bajokat sem érzi. A magyar nyelv erőszakos terjesztésére szövetkezett „lány velejű” és „tompá eszű buzgalom” nemcsak nem segíti a magyart, hanem sértővé és gyűlöletessé is teszi. Ennélfogva jobb, ha mindenkit háboríthatatlanul hagynak vallása, nyelve, szokásai és nemzetisége gyakorlásában. A terjesztés vehemens buzgalmánál fontosabb a szokások nemesítése, az értelem csinosítása, az alkotmány megtisztítása „feudális szenyeitől”. Egyébként is — ez nagyon fontos transzcendens érve Széchenyinek — az Egek Ura elágazó fajtákra osztotta az emberi nemet, de előbb-utóbb mégis mindenki részese lehet mindazon javoknak, melyeket az emberi bölcsesség a természettől nyerni tud, a lelkes akarat kicsikarni képes. Mindenik népnek — azoknak is, amelyek még nem alakultak nemzetté — mosolyog a nemzeti lét angyala; ők is — tökéletesülésük révén — az emberiség láncszemét alkotják.

Tisztelni kell akármilyen kis körben élő nyelvet, életmódot, mert a legkisebb népcsoport is egy szem azon láncolatban, melyen az emberi nem a tökéletesség felé emelkedik. A *Hunniában* Széchenyi valóságos szózatot intézett az ország nemzetiségeihez: tartsa meg mindenki híven anyanyelvét, otthonától soha ne pártoljon el, hordozza kebelében gyermekkorának azon szép álmait, melyek bíborfényt derítenek földi útjára. Törekedjék mindenki a tökéletesülés felé azon sajátosságok és eredetiség alapján, melyre az Isten állítja.

Széchenyi nem tudott doktrinér lenni a különböző, transzcendentálisan meghatározott nemzetiséget hordozó másságok tekintetében. Józan descartes-i racionalizmussal, a valósághoz való ragaszkodással felismerte a másságok (identitások) együttlétének szükségességét az alkotmányos létben és a szabadságjogok gyakorlásában, ezért nem tűzte célul a nemzetbe való feltétlen beolvasztást. Ebben mély vallásossága, a keresztény európai kultúra értékrendjének egyeztetése segítette a kor kívánalmai szerinti szabadelyűséggel. E szintézis alkotja Széchenyi liberális eszmerendszerének eredetiségét. Széchenyi sehol sem emlegeti a kollektív jogokat vagy a nemzetiségi autonómiát; az akkori politikai nyelvben e fogalmak nem voltak használatosak, de a másságokról és a nemzetiség terjesztéséről írottak potenciálisan ezen alapkövetelményeket is magukba foglalják. E felismeréshez az európai liberálisok csak a XIX. század második felében jutottak el. „Ha egy állam keretei között — írta Lord Acton — több különböző nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítéka is. Ugyanakkor a civilizáció fő eszköze is, mint ilyen, a természeti rend és a gondviselés része, s magasabb fokú fejlettséget feltételez, mint a modern liberalizmus eszménye: a nemzeti egység.”²⁴ Azok az egyéni jogok, melyeket az egységnek fel kellene áldozni, a nemzetek szövetségében megőrizhetők. Lord Acton szerint az olyan állam, mely nem képes a különböző fajok követeléseit kielégíteni, maga fölött mond ítéletet; a sokféleség önmagában is, de szervezeten még inkább garanciát jelent az állami beavatkozás ellen.

²⁴ Lord Acton: *A nemzet fogalma*. Kritika 1990. 12. sz. 37.

A liberalizmust a XIX. század végén és századunkban eltorzította a nemzeti elv érvényesítésének erőszakos kiterjesztése. A liberalizmust a „faji expanzió” szolgálatába állították, ahogy azt Beksics Gusztáv kifejezően megfogalmazta.²⁵ Olyan intézményeket is, mint a parlament — népképviselői szisztéma —, a nemzet jövőjét biztosító intézmények közé sorolták. Ez az állam primátusának minden területen való alkalmazásában azt jelentette, hogy a szabadság-intézmények egyszeribe elvesztették eredendő hivatásukat; az egyén a szabadságát csak úgy érheti el, ha beolvad a centralizáló állam közakaratóba. Megkezdődött a nyelv és a nemzetiség erőszakos terjesztése, a másságok — többségtől, nemzettől különböző nemzetiségek — likvidálása, nemegyszer éppen a liberalizmusra való álnok hivatkozással.

A nemzetiségek erőszakos terjesztését és a különböző identitások (mátságok) létjogosultságának elismeréséről írottakat csak úgy érthetjük meg Széchenyinél, ha szoros összefüggésbe hozzuk a nacionalizmusról mondott kritikájával. Széchenyi mindenekelőtt a nacionalizmus első ideológiai kritikusai közé tartozik. Természetesen írásaiban e kifejezéssel, hogy nacionalizmus, sehol nem találkozunk. Az egykori huszárcapitány — aki oly későn tanult meg magyarul — tehetségére vall, hogy olyan nyelvi kifejezéseket alkotott, amelyek eredeti módon fejezik ki a nacionalizmus lényegét. Széchenyi szakadatlan küzdelmet folytatott a téveszmék és vakhév ellen. A nacionalizmus jellemzésére különböző írásaiban a következő kifejezéseket alkalmazta: *túlhev, csalálmok, füstphrázisok, bájhangok, balfogalom, kéjábránd, balvélemény, önámítás légvárai, agylobosság, lágyvelejű csábfény, szódagály*. Mindenik kifejezés irracionálizmust, észellenességet jelöl, a józan mérlegelés és döntés tagadását, a valóságosan létező zárójelbe tételét, a képzelet és a szenvedélyek uralkodását. A nacionalizmus Széchenyi szóalkotásaival jellemezve: *kéjábránd, agylobos önámítás, csalálmok*.²⁶

Széchenyi megkísérelte ideológiakritikáját elméletileg is megalapozni. A *Hitel*ben az emberi elme fő tehetségeit a képzeletben, emlékezetben és az ítéletben jelölte meg. E három tehetség egyenlő vagy egymáshoz való aránya alkotja az egészséges agyvelőt, de ha ezek egyike nagyobb hatalmat vagy kiterjedést nyer, az a két másik tehetség kisebbitésével vagy csorbításával jár együtt. A képzelet és emlékezet felemelésével az ítélet csonkul. Leggyakrabban az elme e tehetségei közül a képzelet kerül uralkodó szerepbe.

A nacionalizmus ugyanakkor eszmezavar is, ami részben az ideák felcseréléséből ered, mert a dolgok valódi becsét, hasznát, szépségét, mibenlétét szoktuk tökéletesen és legmélyebb velejükig keresztülnézni.

Még mélyebbre hatolt a *Világ*ban. Az emberiségnek „a szerencsétlen ideákon” kívül sokkal nagyobb bajt okoznak „a zavart ideák”, mert azok korántsem szegeznek magukat oly erőszakosan az előmenetel ellen, mint ezek; inkább tudatlanságból erednek, ezért irthatóbbak. Ezzel szemben a „zavart ideák” a képzelgés szülöttei, a tudalékonyságban már nedvvé és vérré válnak, s mint a pestis, ragadékonyságuk által a legépebb, de még ki nem fejlett elméjüket is megfertőzik és maguk körül élet helyett halált terjesztenek.²⁷ A sokaság (tömeg) pedig később balítéleteket, zavart ideákat elfogadni, hogy legalább képzeletben elérje az ígéret — a nemzeti beteljesülés — országát.

²⁵ L. Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai* (Tip. 1899) megfelelő részeit.

²⁶ Széchenyi egyébként is olyan új szavakkal gazdagította a magyar nyelvet, mint *alkotmány, Budapest, erőmű, fuvattyú, hevenyét, kezdemény, kísérlet, működés, műtét, osztalék, sugárút, szabatosság, véderő*.

²⁷ Világ, 143.

Széchenyi nacionalizmuskritikája sohasem volt időszerűbb, mint napjainkban. Kelet-Közép-Európa nemzetei a képzelet és a zavart ideák uralma alatt élnek; nem azt képzelik magukról, amik valójában.²⁸ Kitalált őstörténettel, a történeti múlt hazug korrigálásával és szemérmetlen csinosítgatásával, magasabbrendűségük hangoztatásával, állandósított ellenségképpel igyekeznek nemzetiségüket e másságok (kisebbségek) rovására kiterjeszteni, hogy elérjék a nemzeti beteljesedés édenét: a homogén nemzetállamot. De ugyanilyen kitaláció a nemzetállam is, amelynek erősítését, hatalmának kiterjesztését állandóan fokozzák, olyannyira, hogy az a formailag létező demokratikus intézmények működését teljesen megbénítja. A valóságban e térségben csak soknemzetiségű államok vannak. A vélt vagy valós egzisztenciális félelem készíti e nemzeteket a társadalom nemzetiségi homogenitásának erőszakolására. E térség stabilitása és az organikus nemzeti fejlődés csak a nemzeti tudathasadások megszüntetésével érhető el.

Széchenyinél a terápiára vonatkozóan is találunk eligazítást: az önismeretet. Már a *Hitel*-ben kiemelte az önismeret fontosságát. A bölcsesség azt kívánja, hogy mindenki magát, lelki és testi tulajdonságait, körülményeit, nemzetiségét, vagyonát, hazáját oly tökéletesen ismerje, amint azt „agyvelői ereje” engedi, mert a cselekvés oly szoros összeköttetésben áll a körülállások mibenlétével, hogy csak „ebből folyhat józanon”.²⁹

Az önismeret nemcsak az egyéneknek szükséges, hanem a nagy emberi közösségeknek is. „Jaj azért azon nemzetnek is, mely nem a létező realitás, s nem az idő által felképezett tapasztalás útmutatása után kormányoztatik, de valami képzelet és phantázia sugta emésztetlen teoriák és experimentek szerinti zsarnokoskodásnak esik martalékaul.”³⁰ Epochális fordulat csak akkor lesz, ha a kelet-közép-európai térség nemzeteinek sikerül az önismeret serlegét a legmélyebb cseppjéig kiüríteni. Enélkül a tudathasadásos állapot kezelhetetlen marad.

²⁸ L. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. = Válogatott tanulmányok.* Bp. 1986. II. 185—265.

²⁹ *Hitel.* 27—28.

³⁰ Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 665.